

GARAGALPAK EDEBIÝATYNYDA MAGTYMGULYNYŇ EDEBI DÄPLERINIŇ ÖSDÜRILIŞI

Kerwenow Turganbaý Arazmedowiç,
*Filologiýa ylmlarynyň doktory, professor,
Ajiniýaz adyndaky Nöküs döwlet
pedagogika instituty*

Annotasiýa

Bu makalada beýik türkmen nusgawy şagyry Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň Gündogar edebiyatynda tutýan orny, şol sanda garagalpak edebiyatynda şagyryň edebi дәpleriniň ösdürilişi deňeşdirme görnüşde derňew edilýär.

Daýanç düşüňjeleri: *Magtymguly, edebi baglanyşyk, edebi дәp, halypa-şägirt, şygyr.*

Аннотация

В данной статье в сравнительной форме анализируется роль творчества великого туркменского поэта-классика Махтумкули Пырагы в Восточной литературе, в том числе развитие литературных традиций поэта в каракалпакской литературе.

Ключевые слово: *Махтумкули, литературная связь, литературная традиция, наставник-ученик, поэзия.*

Türkmen halkynyň beýik şahyry Ahmet Mämmedowyň:

Gadymýetden kökleri bir –

Özbek – türkmen – garagalpak.

Ömür – ykbal depderi bir –

Özbek – türkmen – garagalpak.

- diýip şygyr setirlerinde belleýşi ýaly doganlyk türkmen, özbek we garagalpak halklary irki döwürlerden bäri goňşy bolup ýaşap, olaryň arasynda ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklaryň giňden ýola goýlandygy we häzirki wagtda bu hyzmatdaşlygyň işjeň ösdürilýändigini hemmämizi begendirýär. Bu halklaryň medeniýeti we edebiyaty biri-birine juda ýakyn. Nusgawy edebiyatymyzyň taryh sahypalaryna ser salanymyza hem iki halkyň söz ussatlarynyň biri-biriniň döredijiligine uly sarpa goýandygy, olary özlerine halypa saýandygynyň şaýady bolan maglumatlara kän duş gelýäris. «Edebi tasir, edebi gatnaşyk, we terjime her bir milli edebiyatyň ösüşinde esasy orny eýeleýär. Hiç bir, hatda ýokary derejedäki ösüşiň etaplaryna ýeten döwlet hem beýleki döwletleriň belli derejedäki täsirlerini döredijilik bilen özleşdirmän, bu hadysa ýetmek mümkin bolmaýşy ýaly, çeper edebiyat hem uzag-u-ýakyn goňşularynyň bu hakyndaky tejribeleriniň tasiri bolmazdan ösmeýär», – diýip, akademik Bagtyýar Nazarow dogry belläpdi.

Özbek, türkmen we garagalpak edebiyatynyň edebi gatnaşyklary hakynda edebiyatşynas alymlarynyň ylmy barlaglary hem bar. Aýratyn hem Magtymgulynyň

döredijiligiñ özbek we garagalpak edebiyatyndaky orny hem-de ähmiyeti meseleleri babatynda Akademik Bagtyýar Nazarowyň, prof. Kerimbaý Kurambaýewiň, prof. Mamatkul Juraýewiň, prof. Bahadyr Karimowyň, prof. G.Orazymbetowyň, prof. O.Gaýlyýewanyň, edebiyatçylar P.Allambergenowanyň, F.Sapaýewanyň, S.Jepbarowa we beýleki alymlaryň ylmy barlaglaryny agzap geçmek bolar. Garaşsyzlyk döwürde garagalpak edebiyatşynaslygynda Magtymgulynyň edebi däpleriniň XIX asyr garagalpak şahyrlarynyň döredijiliginde dowam edilişi barada ýörite ylmy barlag işini alyp baran filologiýa ylymlarynyň kandidaty Patima Allambergenowanyň “Garagalpak edebiyatynda Magtymgulynyň edebi däpleri (XIX asyr garagalpak lirikasy mysalynda)” (Nöküs, 1999), Feruza Sapaýewanyň «Magtymguly şygrylarynyň özbekçe terjimeleriniň deňeşdirme barlagy» (Daşkent, 2018), O.Gaýlyýewanyň “Garaşsyzlyk döwri türki halklar lirikasynda şekil gözlegleri we olaryň tipologiýasy (özbek, türkmen we garagalpak lirikasy mysalynda)” (Nöküs, 2019) we beýleki ylmy barlaglary goraldy.

Magtymgulynyň eserleri özbek we garagalpak dillerine birnäçe gezek terjime edildi. Şahyryň eserlerini garagalpak diline terjime etmekde Ibraýym Ýusupow, Uzakbaý Pirjanow, Keňesbaý Karimow, Abylkasym Ötepbegenow we beýlekileriň aýratyn hyzmatlaryny agzap geçmelidir. Mundan başga-da Garagalpagystanda häzirki wagtda Magtymgulynyň döredijiligiñ garagalpak edebiyatyna edebi täsiri we şahyryň eserleriniň terjimleri babatynda ýaş edebiyatçylar tarapyndan ylmy barlag derňew obýekti hökmünde öwrenmek işleri hem işjeň dowam edýär.

Hemmämize mälim özbek edebiyatynyň nusgawy şahyry Alyşer Nowaýynyň edebi döredijiliginden täsirlenen Magtymguly ony özüniň ruhy halypasy hasaplaýar. Öz nobatynda Magtymgulynyň edebi mekdebiniň täsiri XIX asyr garagalpak şahyrlary Günhoja, Ajiniýaz, Berdak we beýlekileriň döredijiliginde uly ähmiýete eýedigini edebiyatşynaslyk ylmynda subut edilen hakykat. Olar Magtymgula “söz ussady – beýik halypa” diýip ýüzlenipdirler. Meselem, garagalpak nusgawy şahyry Berdimyrat Berdak:

Maktymkulyny okyganda,
Aýtar edim här zamanda:
«Kemis barma, begler anda?»
Sözin tawap kylar edim.

– diýip, öz şygrynda Magtymgulynyň edebi mekdebi şahyr üçin “ylham çeşmesi” bolandygyny aýratyn nygtaýar. Şonuň bilen birlikde Berdak beýik söz ussady Magtymgulynyň eserleriniň garagalpak iline tanalmagy we giňden ýaýramagy üçin gaty aladalan şahyr hasaplanýar. Ol şahyr bolmak bilen birlikde bagşyçylyk bilen-de meşgullanypdyr. Berdak eline dutar alyp, halk arasynda Magtymgulynyň şygrylaryny

saza goşup, aýdym edip aýdypdyr. Magtymguly we Berdagyň ýaşan zamanlary aýry-aýry bolsa-da, olaryň döredijiliginde ideýa-tematiki, žanr baglanyşyklarynyň bardygy göze düşýär. Iki şahyr hem öz döredijiliginde durmuş wakalaryny real suratlandyrýar. Berdagyň “Yzlardym men”, “Halk üçin” we beýleki şygrylarynda Magtymgulynyň edebi däpleri giňden dowam edilipdir hem-de ösdürilipdir.

Şeýle hem garagalpak nusgawy şahyry Ajiniýazyň döredijiliginde-de beýik şahyr Magtymgulynyň edebi täsiri duýulýar. Magtymguly tarapyndan ulanylan edebi žanrlar, çeper şekiller Ajiniýaz döredijiliginde hem ussatlyk bilen gollanylypdyr. Meselem, iki şahyryň goşgularynda durmuş hakykatyny suratlandyrmak bilen birlikde mifologik mazmunyň-da siňdirilendigini görýäris. Magtymgulynyň «Atly ýaranlar», «Üçi öwlatdan», «Batdy ýaranlar», «Köp jan geçipdir» we ş.m. goşgularynda gadymy mifologik obrazlar giňden ulanylypdyr. Şeýle obrazlar liriki gahrymanyň pikir-duýgularyny çeper beýan etmekde çeperçilik serişdesi hökmünde hyzmat edýär. Bu bolsa çeper detallary saýlap almagynda şahyryň ussatlygyny görkezýär we Magtymguly bu täri çeper däp derejesine ýetiripdir. Ajiniýaz hem özüniň «Diýmişler» atly goşgusynda Magtymgulynyň bu ýörelgesini dowam edip, älemiň ýaradylyşy, dünýäniň syrly hakyndaky gadymy mifologik garaýyşlary çeper suratlandyrypdyr. Şu nukdaýnazardan seredende, Magtymguly bilen Ajiniýazyň döredijiliginde mifologik obrazlaryň ulanylyşynda käbir meňzeşlikleriň hem bardygyny belläp geçmelidir. Magtymgulynyň «Batdy ýaranlar», Ajiniýazyň «Diýmişler» atly goşgularynda mifologik şahslar bolan - Lukman hekim, Ýusup, Süleýman, pygamberleriň näçe ýaşandyklary, näme iş edendikleri aýdylyp, olaryň çeper obrazlary döredilipdir. Şeýlelikde, iki şahyryň döredijiligini birleşdirýän zat - edebi ideýa birligidir.

Mundan başga-da döwrebap garagalpak şahyrlary I.Ýusupow, T.Jumamyradow, K.Karimow, B.Genjemyradow, S.Ibragimow we beýlekileriň döredijiliginde-de Beýik Pyragynyň edebi döredijilik täsiriniň bardygy we olaryň eserlerinde Magtymgula bagyşlap birnäçe şygrylar hem ýazylandygyny görmek bolýär. Mysal üçin, I.Ýusupow öz döredijiliginde «Magtymgulynyň ýoluna», «Zeň galmaz», «Bolmasa» ýaly şygrylaryny Magtymgulynyň şygrylaryna nezire şekilinde ýazyp, garagalpak okyjylaryna hödürledi.

Şahyr özüniň «Toýlara ulaşsyn toýy türkmeniň» atly şygrynda Magtymgulyny hormat bilen dile alýar:

Horezm, Taşawuz, Karakalpagy,
Katar kongan bir atanyň urpagy,
Saýalasa bir güžümninň jarpagy,
Suwyma sagalas suwy türkmeniň.

Ygbal güli pitip kyzyl kyýaga,
Bahtymyz aşylyp künnen zyýada,
Kaýtadan kaýgyryp keldi göýaga,
Maktymkuly – sözler tili türkmeniň.

Bu şygryda şahyr öz ruhy halypasy Magtymgulynyň edebi däplerini dowam etdi. Onda XX asyrdan Magtymgulynyň eserleriniň garagalpak iline giňden ýaýrandygy, eserleriniň çeper terjime edilip, okyjylara hödürlenendigini janlandyрма tärde (Kaýtadan kaýgyryp keldi göýaga) suratlandyryýar we şygry bendiniň ahyrynda Magtymgulynyň “Türkmeniň” şygryndaky “Magtymguly sözlär tili türkmeniň” diýen şygry setiri şol durkunda gaýtalanyp gelýär. Şeýleleikde, şygra mazmun we şekil täzeçilligi çäýýär.

Garagalpak halk şahyry T.Jumamyradowyň döredijiliginde hem Magtymgulynyň edebi däpleriniň ösdürilendigini görmek bolýär. Meselem şahyryň «Adam geler, gider düzümdede-düzüm» atly şygry Magtymgulynyň «Batdy ýaranlar» şygry bilen mazmun, tematika, poetik owaz, bent, bogun sany, çeper şekili boýunça juda ýakyn. T.Jumamyradowyň şygry şeýle başlanýar:

Adam keler-keter dürkin häm dürkin,
Jürek kyýmak emes dünýanyň körkin.
Ulykmandaý myň jyl ömir sürseň de,
Sonyň arjagynda bar tagy bir gün.

Şahyr bu şygrynda dünýäniň öteçdidigini, onda adamyň gelip, ömür sürüp, ahyrynda bolsa o dünýä barýandygy müň ýyl ömür süren Lukman hekim bilen deňeşdirilip suratlandyrylýar. Şygryda adam bu ömründe ýagşylyk edip, soňunda ýagşy at galdyrmalydygy hakyndaky pelsepewi pikir ýöredilýär. Şeýle pikirler bolsa Magtymgulynyň:

Dört müň dört ýüz ýaşan Lukman hekimiň,
Başy gara guma batdy, ýaranlar.
Kerk bedewli, agyr gürzli Rüstemiň,
Ajaj jylawynda tutdy, ýaranlar.

murabba şekilinde, 11 bogunly, barmak ölçeginde ýazylyan şygry bilen mazmun taýdan gaty ýakyn. Magtymgulynyň dünýä, ömür hakyndaky pelsepewi pikirlerini şahyr T.Jumamyradow täzeçe, ýagny, döwrebap şekilde derňew edip, umumadamzat häsiýetleri bilen çäýyp, täzeçilligi ýüze çykarýar. Ýagny, Magtymguly özüniň şygrynda Lukman hekim, Rüstem hem bu dünýäden geçdi diýip beýan etse, T.Jumamyradow şygry bendiniň dördünji setirinde «Şonuň aňyrsynda bar ýene bir gün» diýip, o dünýä, ruhy

ýaşayyş hakyndaky düşüncesini ýaşamak görnüşinde logiki pikirlenmäge yşarat edip suratlandyrýar. Şahyryň şygryndaky bu hadysa onuň nusgawy däplerden täsirlenendigini we özüniň çeper gözlegleri bilen eseri şekil hem-de mazmun jähtden baýlaşdyrandygy subut edýär.

Garagalpak şahyry A.Ötepbergenowyň döredijiliginde Magtymgulynyň edebi däpleri has hem giňden ösdürilýär. Şahyryň 2013-nji ýylda «Saýlanan eserler» ady bilen çap bolan kitabynyň IV jildini «Magtymgulynyň ýoly bilen» diýip atlandyrýar. Şahyryň «Aýrylma» atly şygry Magtymgulynyň «Aýrylma» murabba şekilindäki şygry bilen mazmun, poetik owaz, kompozision düzlüşi, bogun, kapyýa, ölçeg babatynda tipologik häsiýete eýe. Şahyr bu şygrynda Magtymgulynyň şygryndan epigraf alyp, oňa nezire baglaýar. Şeýlelikde, şahyr öz neziresinde Magtymgulynyň öwüt-nesihata ýugrulan pikirlerini ösdürýär we şekil taýdan täzeligi ýüze çykarýar. Meselem:

Jurttan ketip Watan gäda bolgannan,
Özgeniň kuly bop ada bolgannan,
Jat jerlerde jetim, pida bolgannan,
Sulyw-sänli sypatyňnan aýrylma.

«Öz üýiň öleň tösegiňnen» jaksy,
Tabylmas özge bir kewildiň nakşy,
Birewdiň minneti zäherden aşşy,
Namys penen hüždanyňnan aýrylma.

Şahyryň şygry setirlerinde halk nakyllary giňden ulanylyp, pikiriniň obrazlylygyny, emosionallygyny üpjün edýär. Bu tär şahyr A.Ötepbergenowyň däpleşen şekili täzeçe owaz bilen okyja ýetirmek ussatlygydyr, elbetde.

Magtymgulynyň «Görüm görülmegen ýerde» atly şygrynda:

Akyl bolan söz açarmy?
Nobat berilmegen ýerde.

beýan edilen pikire ýakyn A.Ötepbergenowyň «Söz nobaty berilmese diliňe berk bol» atly şygry bar. Şygra tema edip alnan sözler her bendiň dördünji setirinde refren bolup gaýtalanyp gelýär:

Orynsyz jerlerde bir awyz söziň,
Basyňa bäle bop, şygarar köziň,
Köp işinde kara bolar ak jüzüň,
Orynsyz jerlerde tiliňe bek bol.

Umuman aýdanymyzda, Magtymgulynyň döredijiligi diňe bir türkmen edebiýatynda däl, eýsem, бүтін Gündogar edebiýatynda, şol sanda garagalpak edebiýatynda hem uly orna mynasypdygyny aýratyn bellemekçidiris. Bu günki garagalpak edebiýatşynaslygynda Magtymgulynyň döredijiligi aýratyn öwrenilýan derwaýys meseleleriň birine öwrüldi.

Edebiýatlar:

1. Бердақ. Таңламалы қосықлар. Нөкис, 1997
2. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып.–Нөкис: Қарақалпақстан, 2016.
3. Қурамбоев К. Шоир ижодига эҳтиром рамзи. // Махтумқули – илҳом чашмаси. Тошкент. ТАФАККУР нашриёти. 2012.
4. Magtymguly. Eserler ýygundysy. 1 – jild. Aşgabat. MGI. 2012.
5. Magtymguly. Eserler ýygundysy. 2 – jild. Aşgabat. MGI. 2012.
6. Махтумқули. Асарлар. Тошкент. “Akademnashr”. 2013.
7. Махтумқули. (Таржимон Э.Очилов) Асарлар. –Тошкент. «Akademnashr», 2013.
8. Өтепбергенов Ә. Мақтымқулы жолы менен. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2013.